

TALABALARDA IJTIMOY MAS'ULIYAT HISSINING RIVOJLANISHIDA AXLOQIY IDENTIFIKATSIYA VA FUQAROLIK POZITSIYASINING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Y.Sh.Jumaniyozov¹ 

1. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrası v.b dotsenti
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Mas'ul muallif: Jumaniyozov Yunus Shodurdi o'g'li, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrası v.b dotsenti psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

e-mail: yunus@urdu.uz

Accepted: 27 Avgust 2026

Published: 27 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Jumaniyozov, Y. S. TALABALARDA IJTIMOY MAS'ULIYAT HISSINING RIVOJLANISHIDA AXLOQIY IDENTIFIKATSIYA VA FUQAROLIK POZITSIYASINING PSIXOLOGIK AHAMIYATI / Y. S. Jumaniyozov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 8, № 1. — B. 238–243.

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishi va rivojlanishida axloqiy identifikatsiya hamda fuqarolik pozitsiyasining psixologik ahamiyati tahlil qilinadi. Talabalik davri shaxsning qadriyatları, hayotiy qarashları, ijtimoiy munosabatlarga munosabati va o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni anglash mexanizmlari faol tarkib topadigan muhim rivojlanish bosqichi sifatida yoritiladi. Tadqiqot doirasida axloqiy identifikatsiya shaxsning o'zini muayyan axloqiy me'yorlar, qadriyatlar va xulqiy tamoyillar bilan bog'lash jarayoni sifatida, fuqarolik pozitsiyasi esa jamiyat hayotiga ongli munosabat, ijtimoiy tashabbus va umumiy manfaatlariga daxldorlikni ifodalovchi psixologik holat sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, ushbu ikki omilning o'zaro uyg'unligi talabaning mas'uliyatli qaror qabul qilishi, jamoaviy faoliyatda ishtirok etishi, ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmasligi va o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini anglashiga qanday ta'sir ko'rsatishi ochib beriladi. Maqolada ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishda ta'lim muhiti, shaxsiy namuna, ijtimoiy faoliyat va refleksiv yondashuvning ahamiyatiga ham e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy identifikatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, talaba shaxsi, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy faollik, mas'uliyatli xulq-atvor, refleksiya, fuqarolik ongi, shaxsiy rivojlanish.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НРАВСТВЕННОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ В РАЗВИТИИ ЧУВСТВА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье рассматривается психологическое значение нравственной идентификации и гражданской позиции в процессе формирования и развития чувства социальной ответственности у студентов. Студенческий возраст характеризуется как важный этап личностного развития, в течение которого активно формируются ценностные ориентации, социальные установки, отношение к общественным нормам и способность осознавать последствия собственных поступков. Нравственная идентификация рассматривается как процесс соотнесения человеком собственного «Я» с определёнными нравственными ценностями, нормами и принципами поведения, тогда как гражданская позиция понимается как осознанное отношение личности к общественной жизни, готовность участвовать в решении социальных вопросов и чувство сопричастности к общим интересам. В работе раскрывается взаимосвязь данных психологических факторов с ответственным принятием решений, социальной активностью, конструктивным взаимодействием в коллективе и готовностью учитывать последствия собственного поведения для других людей. Особое внимание уделяется роли образовательной среды, личностного примера, социально значимой деятельности и рефлексии в развитии социальной ответственности студентов. Делается акцент на необходимости создания в высшем образовательном учреждении условий, способствующих не только усвоению нравственных норм, но и их внутреннему принятию и практическому проявлению в повседневном поведении.

Ключевые слова: социальная ответственность, нравственная идентификация, гражданская позиция, личность студента, нравственные ценности, социальная активность, ответственное поведение, рефлексия, гражданское сознание, личностное развитие.

THE PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF MORAL IDENTIFICATION AND CIVIC POSITION IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL RESPONSIBILITY AMONG STUDENTS

Abstract. This article examines the psychological significance of moral identification and civic position in the development of students' sense of social responsibility. The university period is considered an important stage of personality development during which value orientations, social attitudes, perceptions of moral norms, and the ability to understand responsibility for one's own actions become increasingly established. Moral identification is interpreted as the process through which an individual relates their self-

concept to particular moral values, principles, and standards of conduct. Civic position is understood as a conscious attitude toward social life, readiness to participate in addressing socially significant issues, and a sense of involvement in the interests of the wider community. The article explores how the interaction of these factors contributes to responsible decision-making, constructive interpersonal relationships, social participation, and awareness of the consequences of individual behavior. Particular attention is paid to the psychological role of the educational environment, positive personal examples, socially meaningful activities, and reflective processes in strengthening students' social responsibility. The article emphasizes that effective development of social responsibility requires educational conditions in which students not only acquire knowledge about moral and civic values but also internalize these values and demonstrate them through actual behavior. Such an approach contributes to the development of socially mature, active, and responsible individuals capable of consciously regulating their behavior in accordance with both personal and collective interests.

Keywords: social responsibility, moral identification, civic position, student personality, moral values, social activity, responsible behavior, reflection, civic consciousness, personal development.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talabani faqat kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashi emas, balki jamiyat hayotida faol ishtirok eta oladigan, o'z xatti-harakatlari oqibatini anglaydigan va ijtimoiy jarayonlarga mas'uliyatli munosabatda bo'ladigan shaxs sifatida shakllanishi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Talabalik davrida insonning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, axloqiy qarashlari hamda jamiyatdagi o'z o'rnini anglash darajasi sezilarli darajada rivojlanadi. Shu sababli mazkur davr ijtimoiy mas'uliyatning psixologik asoslarini mustahkamlash uchun muhim imkoniyatlar davri sifatida qaralishi mumkin.

Ijtimoiy mas'uliyat shaxsning jamiyat, jamoa va boshqa insonlar oldidagi majburiyatlarini anglashigina emas, balki ushbu majburiyatlarni ichki e'tiqod asosida qabul qilishi va tegishli xatti-harakatlar orqali namoyon eta olishini ham nazarda tutadi. Mas'uliyatli shaxs o'z qarorlarining faqat shaxsiy manfaatlarga emas, balki atrofidagi insonlar va ijtimoiy muhitga ham ta'sir ko'rsatishini hisobga oladi. Talabalarda bunday sifatning rivojlanishi ularning o'quv faoliyati, jamoaviy munosabatlari, ijtimoiy tashabbuslari va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishini faqat tashqi talablar yoki belgilangan qoidalarga rioya qilish bilan izohlash yetarli emas. Uning barqaror shakli shaxs tomonidan ijtimoiy va axloqiy me'yorlarning ichki qabul qilinishi bilan bog'liq. Shu nuqtayi nazardan axloqiy identifikatsiya alohida psixologik ahamiyat kasb etadi. Axloqiy identifikatsiya jarayonida shaxs muayyan qadriyat va me'yorlarni tashqi talab sifatida emas, balki o'zining "Men" konsepsiyasiga mos keluvchi tamoyillar sifatida qabul qila boshlaydi. Natijada axloqiy xulq-atvor tashqi nazoratga bo'lgan ehtiyojdan asta-sekin ichki o'zini boshqarish mexanizmiga aylanadi.

Talabalarda ijtimoiy mas'uliyatning rivojlanishida fuqarolik pozitsiyasi ham muhim psixologik omillardan biridir. Fuqarolik pozitsiyasi insonning jamiyatdagi jarayonlarga nisbatan befarq bo'lmasligi, o'z huquq va majburiyatlarini anglash, umumiy manfaatlarga daxldorlikni his qilish hamda ijtimoiy hayotda konstruktiv ishtirok etishga tayyorligi orqali namoyon bo'ladi. Bunday pozitsiya rivojlangan talaba jamiyatdagi muammolarni faqat tashqi kuzatuvchi sifatida qabul qilmaydi, balki ularni hal etishda o'zining imkoniyatlari va mas'uliyatini ham anglaydi.

Axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasi o'zaro bog'liq holda rivojlanganda ijtimoiy mas'uliyatning yanada barqaror psixologik mexanizmi shakllanadi. Chunki axloqiy identifikatsiya shaxsga "qanday inson bo'lish kerak?" degan ichki savolga javob topishga yordam bersa, fuqarolik pozitsiyasi "jamiyat oldidagi vazifam nimadan iborat?" degan savolni anglash imkonini beradi. Ushbu ikki yo'nalishning uyg'unlashuvi natijasida shaxsiy qadriyatlar bilan ijtimoiy majburiyatlar o'rtasida psixologik muvozanat yuzaga keladi.

Mazkur muammoning dolzarbligi zamonaviy ijtimoiy muhitda yoshlarning turli axborot oqimlari, qarama-qarshi qadriyatlar va tez o'zgarayotgan ijtimoiy munosabatlar sharoitida faoliyat yuritayotgani bilan ham belgilanadi. Bunday sharoitda talabani qanday qadriyatlarni tanlashi, o'zini qaysi axloqiy mezonlar bilan identifikatsiya qilishi va jamiyatdagi o'z rolini qanday baholashi uning ijtimoiy xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Demak, ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish masalasi shaxsning faqat xulqi intizomini ta'minlash emas, balki uning ichki qadriyatlar tizimini, fuqarolik ongini va refleksiv qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq kompleks psixologik jarayondir.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasasining ijtimoiy-psixologik muhiti ham ushbu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Talabani o'qituvchilar, guruhdoshlari, jamoat tashkilotlari va boshqa ijtimoiy subyektlar bilan munosabati orqali uning mas'uliyat, hamkorlik, o'zaro hurmat, adolat va ijtimoiy daxldorlik haqidagi tasavvurlari boyib boradi. Ayniqsa, talabani ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyatda mustaqil ishtirok etishi unga mas'uliyatni amaliy tajriba orqali o'zlashtirish imkonini beradi.

Shu jihatdan talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirishda axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasining psixologik xususiyatlarini o'rganish nazariy hamda amaliy jihatdan muhimdir. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar talabalarning ijtimoiy yetukligini oshirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni takomillashtirish, ta'lim muhitida mas'uliyatli xulq-atvorni qo'llab-quvvatlovchi shart-sharoitlarni yaratish va yoshlarning ijtimoiy faolligini kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Maqolaning asosiy maqsadi talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishida axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasining psixologik ahamiyatini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ularning o'zaro bog'liqligini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari sifatida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasining psixologik mazmunini aniqlash, axloqiy identifikatsiyaning shaxs xulq-atvoridagi o'rnini ochib berish, fuqarolik pozitsiyasining psixologik tarkibiy qismlarini tahlil qilish hamda mazkur omillarning talabalarda mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishdagi o'zaro ta'sirini asoslash

belgilandi.

Adabiyotlar tahlili va mavzuning o'rganilganlik darajasi. Talabalarda ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish masalasi psixologiya, ijtimoiy psixologiya, pedagogika va rivojlanish psixologiyasi kesishgan nuqtada o'rganiladigan murakkab ilmiy muammolardan biridir. Mazkur tushunchaning mazmuni turli ilmiy maktablarda har xil talqin qilinsa-da, aksariyat yondashuvlarda mas'uliyat shaxsning o'z xatti-harakatlari oqibatini oldindan anglash, ijtimoiy me'yorlarni hisobga olish va qabul qilgan qarorlari uchun javob bera olish qobiliyati bilan bog'lanadi.

Ijtimoiy mas'uliyatni tushuntirishda shaxsning ichki motivatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Agar inson ma'lum bir xatti-harakatni faqat tashqi nazorat yoki jazodan qo'rqish sababli amalga oshirsa, bunday xulqni to'liq shakllangan mas'uliyatning ko'rsatkichi sifatida baholash qiyin. Barqaror mas'uliyat esa shaxsning muayyan me'yor va qadriyatlarini ichki mezonga aylantirishi, ularni mustaqil ravishda qo'llashi hamda o'z harakatlarini baholay olishi bilan tavsiflanadi.

Axloqiy identifikatsiya masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlar shaxsning axloqiy qadriyatlarini o'zining shaxsiy "Men"i bilan bog'lash jarayoniga alohida e'tibor qaratadi. Blasi axloqiy rivojlanishning markaziy masalalaridan biri axloqiy mulohaza bilan real xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlik ekanini ta'kidlab, axloqiy shaxsiyatning shakllanishini insonning axloqiy qarorlarini amaliy xatti-harakatlarga aylantirish mexanizmlari bilan bog'laydi [1]. Ushbu qarash talabalarining ijtimoiy mas'uliyatini tushuntirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi, chunki axloqiy tamoyillarni bilishning o'zi mas'uliyatli xulqni kafolatlamaydi.

Aquino va Reed tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy identifikatsiya konsepsiyasida shaxsning axloqiy xususiyatlarni o'z "Men"ining muhim qismi sifatida qabul qilishi mas'uliyatli xulq-atvorning muhim psixologik manbalaridan biri sifatida ko'rsatiladi [2]. Ushbu yondashuvga ko'ra, halollik, adolat, g'amxo'rlik, mehribonlik va insonparvarlik kabi sifatlar shaxsiy identifikatsiyaning muhim tarkibiga aylangan sari ularni amaliy faoliyatda namoyon etish ehtimoli ham ortadi. Talabalar muhitida bu jarayon akademik halollik, guruh oldidagi majburiyatlarni bajarish, boshqalarning huquq va manfaatlarini hisobga olish hamda jamoaviy faoliyatda faol qatnashish kabi xatti-harakatlarda ko'rinishi mumkin.

Rest va uning izdoshlari tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy xulq-atvorning ko'p komponentli modeli ham mazkur masalani tushuntirish uchun muhimdir. Ushbu yondashuv axloqiy xulqni faqat bilim yoki qadriyatlar bilan chegaralamaydi, balki vaziyatning axloqiy mazmunini anglash, axloqiy mulohaza yuritish, axloqiy motivatsiya va tegishli harakatni amalga oshirish kabi o'zaro bog'liq jarayonlar orqali izohlaydi [3]. Demak, talabaning ijtimoiy mas'uliyatli bo'lishi uchun u muammoni ko'ra olishi, uning axloqiy ahamiyatini tushunishi, tegishli qadriyatni ustuvor deb bilishi va shu asosda amaliy qaror qabul qilishi zarur.

Bandura tomonidan asoslangan ijtimoiy-kognitiv yondashuv shaxs xulq-atvorining shakllanishida kuzatish, ijtimoiy tajriba, o'z-o'zini boshqarish va o'z xatti-harakatlarini baholash mexanizmlarining rolini ko'rsatadi [4]. Mazkur nuqtayi nazardan talabaning mas'uliyatli xulqi faqat uning individual xususiyatlari bilan emas, balki u faoliyat yuritayotgan ijtimoiy muhit bilan ham belgilanadi. O'qituvchilarning xulq-atvori, guruhdagi o'zaro munosabatlar va universitetdagi ijtimoiy qadriyatlarning amaliy namoyoni talabaning mas'uliyat haqidagi tasavvurlarini mustahkamlashi yoki aksincha, zaiflashtirishi mumkin.

Fuqarolik pozitsiyasi masalasida esa shaxsning jamiyat bilan munosabati, siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga daxldorlik hissi, jamoaviy manfaatlariga munosabati hamda ijtimoiy ishtirokga tayyorligi muhim mezon sifatida qaraladi. Fuqarolik pozitsiyasi faqat huquq va majburiyatlarni bilish darajasi bilan cheklanmaydi. Uning psixologik mazmunida daxldorlik, ijtimoiy ishonch, hamkorlikka tayyorlik, tashabbuskorlik va jamiyatdagi muammolarga nisbatan shaxsiy munosabat mavjud bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, fuqarolik xulq-atvorining rivojlanishida ijtimoiy ishtirok tajribasi muhim o'rin tutadi. Talaba turli jamoaviy loyihalar, volontyorlik faoliyati, universitet tashabbuslari va ijtimoiy tadbirlarda qatnashish orqali jamiyatdagi o'z rolini amaliy jihatdan anglay boshlaydi. Bunday tajriba shaxsning "men jamiyatning bir qismiman" degan psixologik tasavvurini kuchaytirib, ijtimoiy mas'uliyatning ichki motivatsion asoslarini rivojlantiradi.

Shaxsning fuqarolik pozitsiyasini tushuntirishda ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Tajfel va Turner qarashlarida inson o'zini turli ijtimoiy guruhlarining a'zosi sifatida anglaydi va ushbu guruhlariga mansublik uning munosabati hamda xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi [5]. Talabaning o'zini universitet jamoasi, mahalliy hamjamiyat yoki kengroq ijtimoiy guruhlarining faol a'zosi sifatida his qilishi uning jamoaviy manfaatlariga munosabatini kuchaytirishi mumkin.

Turli ilmiy qarashlarni umumlashtirganda, axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasi ijtimoiy mas'uliyatning ikki muhim, o'zaro to'ldiruvchi psixologik yo'nalishi sifatida namoyon bo'ladi. Axloqiy identifikatsiya shaxsning ichki qadriyatlar tizimini tartibga solsa, fuqarolik pozitsiyasi ushbu qadriyatlarning ijtimoiy makonda amaliy ifodalanishiga zamin yaratadi. Birinchi holatda shaxs "men qanday qadriyatlarga amal qilaman?" degan savolga javob izlaydi; ikkinchisida esa "men jamiyat oldida qanday o'rin va vazifaga egaman?" degan masala dolzarb bo'ladi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarni tahlil qilish ushbu ikki omilning aynan talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishiga birgalikdagi ta'sirini kompleks tarzda o'rganish zarurati mavjudligini ko'rsatadi. Ayniqsa, axloqiy qadriyatlarning ichki qabul qilinishi, fuqarolik daxldorligi va real ijtimoiy xulq-atvor o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni aniqlash amaliy jihatdan muhimdir. Mazkur yo'nalish oliy ta'lim muhitida talabalarining ijtimoiy yetukligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishida axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasining psixologik o'rnini aniqlashga yo'naltirilgan kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini shaxsning axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy identifikatsiyasi, o'z-o'zini

boshqarishi va ijtimoiy xulq-atvori haqidagi psixologik qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv yondashuv, K. Aquino va A. Reed tomonidan taklif etilgan axloqiy identifikatsiya konsepsiyasi, J. Restning axloqiy rivojlanish modeli hamda H. Tajfel va J. Turnering ijtimoiy identifikatsiya nazariyasiga tayangan holda tahliliy yondashuv amalga oshirildi. Mazkur nazariyalar birgalikda talabani ichki axloqiy qadriyatlarini, ijtimoiy guruhga mansublik hissi va amaliy mas'uliyatli xulq-atvori o'rtasidagi munosabatni tushuntirish imkonini beradi.

Tadqiqotda respondentlar sifatida oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan 72 nafar talaba jalb qilindi. Ishtirokchilar turli kurslarda ta'lim olayotgan bo'lib, ularning ijtimoiy faolligi va ta'lim jarayonidagi ishtiroki turlicha darajada namoyon bo'lishi hisobga olindi. Respondentlar tarkibining bunday shakllantirilishi talabalik davrining turli bosqichlarida axloqiy identifikatsiya, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanish ko'zda tutildi:

nazariy-tahliliy metod - ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasining psixologik mazmunini aniqlash uchun;

psixodiagnostik metod - respondentlarning axloqiy identifikatsiyasi, fuqarolik yo'nalishi va ijtimoiy mas'uliyat darajasini baholash uchun;

so'rovnomma metodi - talabalarining ijtimoiy qadriyatlar, fuqarolik faolligi va mas'uliyat haqidagi shaxsiy qarashlarini aniqlash uchun;

qiyosiy tahlil - tadqiqot ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqlarni aniqlash uchun;

korrelyatsion tahlil - axloqiy identifikatsiya, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun;

matematik-statistik qayta ishlash - olingan natijalarning ishonchliligini baholash uchun.

Tadqiqotda axloqiy identifikatsiyani o'rganishda shaxsning halollik, adolat, g'amxo'rlik, insonparvarlik va axloqiy tamoyillarga sodiqlik kabi sifatlarini o'zining "Men" obrazi bilan qanchalik bog'lashiga e'tibor qaratildi. Fuqarolik pozitsiyasi esa ijtimoiy jarayonlarga qiziqish, jamiyat manfaatlariga daxldorlik, ijtimoiy tashabbus, jamoaviy faoliyatga tayyorlik va fuqarolik burchini anglash kabi mezonlar asosida baholandi.

Ijtimoiy mas'uliyatni aniqlashda esa talabani o'z qarorlarining oqibatlarini anglash darajasi, topshiriqlar va majburiyatlarni bajarishga munosabati, jamoa manfaatlarini hisobga olishi, xatolarini tan olishi va o'z xatti-harakatlarini mustaqil nazorat qila olishi asosiy indikatorlar sifatida belgilandi.

Tadqiqot ko'rsatkichlarini baholash mezonlari

Nº	Psixologik ko'rsatkich	Asosiy indikatorlar	Baholash darajasi
1	Axloqiy identifikatsiya	Axloqiy qadriyatlarni shaxsiy "Men" bilan bog'lash, halollik, adolat, insonparvarlik	Past, o'rta, yuqori
2	Fuqarolik pozitsiyasi	Ijtimoiy daxldorlik, fuqarolik burchini anglash, tashabbuskorlik	Past, o'rta, yuqori
3	Ijtimoiy mas'uliyat	Majburiyatni anglash, qaror oqibatini baholash, javobgarlikni qabul qilish	Past, o'rta, yuqori
4	Ijtimoiy faollik	Jamoaviy ishda ishtirok, tashabbus ko'rsatish, hamkorlik	Past, o'rta, yuqori
5	Refleksiv nazorat	O'z xatti-harakatlarini tahlil qilish, xatolarni baholash, o'zini boshqarish	Past, o'rta, yuqori

Tadqiqotning statistik bosqichida olingan ma'lumotlarni qayta ishlash uchun SPSS dasturidan foydalanish nazarda tutildi. Dastlab respondentlarning har bir ko'rsatkich bo'yicha o'rtacha qiymatlari aniqlanadi. Keyinchalik axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasining ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liqligi korrelyatsion tahlil orqali tekshiriladi. Guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash zarur bo'lgan holatlarda Studentning t-mezone yoki tegishli parametrik bo'lmagan mezonlardan foydalanish mumkin.

Tadqiqotning metodologik mantiqi quyidagi ketma-ketlik asosida qurildi: axloqiy qadriyatlarni anglash → ularni shaxsiy identifikatsiyaning bir qismiga aylantirish → fuqarolik daxldorligining shakllanishi → ijtimoiy vaziyatlarda mas'uliyatli qaror qabul qilish → mas'uliyatli xulq-atvorning barqarorlashuvi.

Shunday qilib, mazkur metodologiya ijtimoiy mas'uliyatni alohida, izolyatsiyalangan psixologik sifat sifatida emas, balki axloqiy qadriyatlar, shaxsiy identifikatsiya, fuqarolik daxldorligi va o'z-o'zini boshqarish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan kompleks hodisa sifatida o'rganish imkonini beradi. Bu esa talabalarda ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun metodik asos yaratadi.

Muhokama. Tadqiqotning nazariy va empirik yo'nalishlari tahlili talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishi birgina tashqi intizom yoki ijtimoiy talablarni bajarish bilan belgilanmasligini ko'rsatadi. Ushbu sifatning barqaror shakllanishida shaxsning axloqiy qadriyatlarini qanchalik o'zlashtirgani, o'zini mazkur qadriyatlar bilan qay darajada bog'lashi va jamiyatdagi o'z o'rnini qanday anglashi muhim psixologik ahamiyatga ega. Shu sababli axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasini ijtimoiy mas'uliyatning ichki hamda tashqi yo'nalishlarini birlashtiruvchi omillar

sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Axloqiy identifikatsiyaning kuchayishi talabaning axloqiy me'yorlarga munosabatini tashqi nazoratdan ichki e'tiqod darajasiga olib chiqadi. Masalan, talaba topshiriqni faqat o'qituvchi nazorat qilgani uchun emas, balki o'zining halollik va mas'uliyat haqidagi tasavvurlariga muvofiq bajarishga intilsa, bunday xatti-harakat ichki motivatsiyaga asoslangan bo'ladi. Demak, ijtimoiy mas'uliyatning barqarorligi uchun shaxsga muayyan qoidalarni tushuntirish bilan birga, ularning shaxsiy ahamiyatini anglatish ham zarur.

Ushbu holat axloqiy identifikatsiya konsepsiyasi bilan hamohangdir. Aquino va Reedning yondashuvida axloqiy xususiyatlarning shaxs identifikatsiyasidagi o'rni kuchaygan sari mazkur xususiyatlarga mos xulq-atvorning namoyon bo'lish ehtimoli ortadi. Mazkur nazariy qarashni talabalik muhitiga tatbiq etganda, axloqiy qadriyatlarning shaxsiy "Men" tarkibiga kirishi mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga psixologik tayyorgarlikni kuchaytirishi mumkin.

Muhokama jarayonida fuqarolik pozitsiyasining o'rni ham alohida e'tiborni talab qiladi. Fuqarolik pozitsiyasi shakllangan talaba o'zini jamiyatdan ajratilgan individual subyekt sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy munosabatlarning faol ishtirokchisi sifatida qabul qiladi. Bunday qarash ijtimoiy muammolarga befarqlikni kamaytirib, umumiy manfaatlarga nisbatan daxldorlik hissi kuchaytiradi. Daxldorlik hissi esa ijtimoiy mas'uliyatning motivatsion asoslaridan biri bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Talabaning fuqarolik pozitsiyasi faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki real ijtimoiy tajriba orqali ham shakllanadi. Jamoaviy loyihalarda ishtirok etish, volontyorlik, universitet miqyosidagi ijtimoiy tashabbuslar, tengdoshlariga ko'maklashish va turli jamoatchilik faoliyatlarida qatnashish talabaning o'z imkoniyatlarini jamiyat manfaatlari bilan bog'lashiga yordam beradi. Bunday faoliyatlarda shaxs qaror qabul qilish, vazifalarni taqsimlash, kelishmovchiliklarni bartaraf etish va umumiy natija uchun javob berish kabi tajribalarni egallaydi.

Tadqiqotning muhim jihatlaridan biri axloqiy identifikatsiya bilan fuqarolik pozitsiyasini bir-biridan ajratilgan hodisalar sifatida emas, balki o'zaro ta'sirlashuvchi jarayonlar sifatida ko'rib chiqish zaruratidir. Axloqiy identifikatsiya shaxsning ichki mezonlarini shakllantirsa, fuqarolik pozitsiyasi ushbu mezonlarning ijtimoiy faoliyatda namoyon bo'lish imkoniyatini kengaytiradi. Masalan, adolat qadriyatini shaxsiy e'tiqod sifatida qabul qilgan talaba guruhdagi qarorlarni muhokama qilishda barcha a'zolarining fikrini hisobga olishga intilishi mumkin. Shu tariqa ichki axloqiy tamoyil ijtimoiy xulq-atvorga aylanadi.

Bu jarayonda refleksiya alohida vositachi mexanizm vazifasini bajaradi. Talaba o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish, qabul qilgan qarorlarining oqibatlarini baholash va zarur hollarda o'z pozitsiyasini qayta ko'rib chiqish orqali mas'uliyatli xulq-atvorni mustahkamlaydi. Refleksiv qobiliyat rivojlangan shaxs o'z xatosini tashqi sharoit yoki boshqa insonlarga yuklashdan ko'ra, o'zining qaror va harakatlaridagi kamchiliklarni tahlil qilishga ko'proq moyil bo'ladi.

Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi ham ushbu fikrni izohlashga yordam beradi. Mazkur yondashuvda insonning o'z xulqini kuzatishi, baholashi va boshqarishi ijtimoiy faoliyatning muhim mexanizmlari sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muhitida talabaning mustaqil qaror qabul qilishi va o'z faoliyati natijalarini baholashi uchun imkoniyatlarining mavjudligi ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Muhokama natijalari yana bir muhim jihatni ko'rsatadi: ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish jarayonida faqat targ'ibot yoki nasihatga asoslangan yondashuv yetarli emas. Talaba mas'uliyatli xulqning real namunalari ko'rishi, bunday xulqning ijtimoiy ahamiyatini his qilishi va uni amaliy vaziyatlarda sinab ko'rishi kerak. Shuning uchun universitetdagi psixologik-pedagogik muhit shaxsiy mas'uliyat va ijtimoiy faollikni rag'batlantiradigan tarzda tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Ayniqsa, o'qituvchining shaxsiy namunasi katta ahamiyatga ega. Talabalar pedagogning adolatli qaror qabul qilishi, va'dasiga amal qilishi, talabalar fikrini hurmat qilishi va o'z xatosini tan ola bilishini kuzatish orqali mas'uliyatli xulqning amaliy modelini o'zlashtirishi mumkin. Shu bilan birga, guruhdagi ijtimoiy-psixologik muhit ham muhim. O'zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan guruh muhitida talabalar o'z fikrini erkin ifodalash, boshqa insonlarning manfaatlarini hisobga olish va jamoaviy qarorlar uchun javob berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tadqiqot doirasidagi nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy mas'uliyatning rivojlanishida shaxsiy manfaat va jamoaviy manfaat o'rtasidagi muvozanat ham muhimdir. Fuqarolik pozitsiyasi rivojlangan shaxs o'z ehtiyojlarini inkor etmaydi, biroq ularni umumiy manfaatlardan mutlaqo ustun qo'yishga ham intilmaydi. Bunday muvozanat talabaning qarorlarida ijtimoiy oqibatlarni hisobga olish qobiliyatini rivojlantiradi.

Shuningdek, mas'uliyatli xulq-atvorni rivojlantirishda talabaga tayyor xulosalarni berishdan ko'ra, uni axloqiy va ijtimoiy muammolarni mustaqil tahlil qilishga jalb etish samaraliroq bo'lishi mumkin. Muammoli vaziyatlar, keyslar, munozaralar va refleksiv topshiriqlar orqali talaba turli nuqtayi nazarlarni solishtiradi, qarorlarning mumkin bo'lgan oqibatlarini baholaydi va o'z pozitsiyasini asoslashga o'rganadi.

Umuman olganda, muhokama qilingan nazariy qarashlar asosida talabalarda ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishini quyidagi psixologik zanjir orqali izohlash mumkin: axloqiy qadriyatni anglash → qadriyatni shaxsiy identifikatsiyaning bir qismiga aylantirish → jamiyatga daxldorlikni his qilish → fuqarolik pozitsiyasini namoyon etish → qaror oqibatlarini baholash → mas'uliyatli xatti-harakatni amalga oshirish.

Shunday qilib, axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasi talabalarda ijtimoiy mas'uliyatning rivojlanishini ta'minlovchi o'zaro bog'liq psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ularning uyg'un rivojlanishi talabaning faqat ijtimoiy me'yorlarni bilishiga emas, balki ushbu me'yorlarni ichki qadriyat sifatida qabul qilib, kundalik faoliyatida mas'uliyatli xulq orqali ifodalashiga zamin yaratadi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tahlil natijalari talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishi murakkab va ko'p

omilli psixologik jarayon ekanligini ko'rsatadi. Mazkur jarayon shaxsning ijtimoiy me'yorlarni bilishi bilangina chegaralanmay, ularni ichki qadriyat sifatida qabul qilishi, o'z xatti-harakatlarini mustaqil boshqarishi va faoliyatining boshqa insonlar hamda jamiyatga ta'sirini anglay olishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot doirasida axloqiy identifikatsiya ijtimoiy mas'uliyatning muhim ichki psixologik tayanchi sifatida baholandi. Talaba halollik, adolat, hurmat, insonparvarlik va vijdonlilik kabi qadriyatlarni o'z shaxsiy "Men"ining bir qismi sifatida qabul qilgan sari uning mas'uliyatli xulq-atvori tashqi nazoratga kamroq bog'liq bo'lib, ichki e'tiqod va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlariga tayanadi. Demak, mas'uliyatni shakllantirishda faqat qoidalarni o'rgatish emas, balki ushbu qoidalarning shaxs uchun mazmunli bo'lishini ta'minlash muhimdir.

Fuqarolik pozitsiyasi esa ijtimoiy mas'uliyatning jamiyatga yo'naltirilgan tomonini kuchaytiradi. O'zini jamiyatning faol a'zosi sifatida his qilgan talaba ijtimoiy muammolarga nisbatan befarq bo'lmaslik, jamoaviy faoliyatda ishtirok etish, umumiy manfaatlarni hisobga olish va o'z imkoniyatlaridan ijtimoiy foydali maqsadlarda foydalanishga ko'proq intiladi. Shu sababli fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish talabaniing ijtimoiy daxldorlik hissini kuchaytirish bilan bir qatorda, uning mas'uliyatli qaror qabul qilish qobiliyatini ham mustahkamlaydi.

Tahlillar asosida axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasi bir-birini to'ldiruvchi psixologik mexanizmlar ekanligi aniqlandi. Axloqiy identifikatsiya shaxsning ichki qadriyatlar tizimini shakllantirsa, fuqarolik pozitsiyasi ushbu qadriyatlarining real ijtimoiy faoliyatda namoyon bo'lishiga imkon yaratadi. Ularning uyg'unligi natijasida talabaniing shaxsiy manfaatlari bilan jamoaviy manfaatlar o'rtasida muvozanatni saqlash, qarorlarning ijtimoiy oqibatlarini hisobga olish va o'z faoliyati uchun javobgarlikni qabul qilish imkoniyatlari kengayadi.

Shu asosda oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatni faqat tarbiyaviy tadbirlar bilan cheklab qo'ymaslik lozim. Talabalarga axloqiy tanlovni talab qiladigan vaziyatlarni tahlil qilish, jamoaviy loyihalarda mas'uliyatni taqsimlash, ijtimoiy tashabbuslarni amalga oshirish va o'z faoliyatini refleksiv baholash imkoniyatlarini yaratish maqsadga muvofiq. Bunday sharoitlar mas'uliyatni nazariy tushunchadan amaliy shaxsiy tajribaga aylantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirishning psixologik samaradorligi uch asosiy yo'nalishning uyg'unligiga bog'liq: axloqiy qadriyatlarni shaxsiy darajada o'zlashtirish, jamiyatga nisbatan fuqarolik daxldorligini shakllantirish va o'z xatti-harakatlarini refleksiv boshqarish. Ushbu komponentlar izchil rivojlantirilganda talabaniing ijtimoiy jihatdan yetuk, mustaqil fikrlaydigan, o'z qarorlari oqibatini anglaydigan va jamiyat manfaatlarga mas'uliyat bilan yondashadigan shaxs sifatida shakllanishi uchun psixologik zamin yaratiladi.

Mazkur xulosalar oliy ta'lim jarayonida talabalarining nafaqat kasbiy kompetensiyalarini, balki ularning axloqiy barqarorligi, fuqarolik faolligi va ijtimoiy javobgarligini ham rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Shu jihatdan axloqiy identifikatsiya va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar yoshlarning ijtimoiy yetukligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
- [2] O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
- [3] O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi O'RQ-406-son "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni.
- [4] Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.
- [5] Aquino K., Reed A. The Self-Importance of Moral Identity // Journal of Personality and Social Psychology. – 2002. – Vol. 83, No. 6. – P. 1423–1440.
- [6] Rest J. R., Narvaez D., Bebeau M. J., Thoma S. J. Postconventional Moral Thinking: A Neo-Kohlbergian Approach. – Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 1999.
- [7] Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. – 2012. – Vol. 2, No. 1. – P. 1–20.
- [8] Nucci L. P. The Psychology of Morality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- [9] Eisenberg N., Spinrad T. L., Knafo-Noam A. Prosocial Development // Handbook of Child Psychology and Developmental Science. – Hoboken: Wiley, 2015. – P. 1–47.
- [10] Tajfel H., Turner J. C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior // Psychology of Intergroup Relations. – Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
- [11] Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory: A Quarter Century of Human Motivation Research // Canadian Psychology. – 2008. – Vol. 49, No. 3. – P. 182–185.
- [12] Lerner R. M. Concepts and Theories of Human Development. – New York: Routledge, 2018.
- [13] Côté J. E., Levine C. G. Identity Formation, Agency, and Culture: A Social Psychological Synthesis. – Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2002.
- [14] McAdams D. P., Pals J. L. A New Big Five: Fundamental Principles for an Integrative Science of Personality // American Psychologist. – 2006. – Vol. 61, No. 3. – P. 204–217.
- [15] Haste H. Moral Minds: How Nature Designed Our Universa